

Maksymilian Judycki

Paryż

Wielowiekowa tradycja polskiego ekslibrisu, czyli słów kilka o miniaturowych grafikach artystycznych

Słowa kluczowe

ekslibris, bibliofilstwo, książki, grafika, księgi rękopiśmienne

Streszczenie

Ekslibris to znak własnościowy książki, zwykle kartka z wyobrażeniem graficznym i nazwiskiem właściciela książki lub nazwą instytucji, wklejona do dzieła na wewnętrznej stronie okładki. Ekslibrisy artystyczne – głównie drzeworyt, miedzioryt, akwaforta, akwatinta czy litografia – podnoszą wartości estetyczne książek, nadając im charakter bibliofilski. Geneza ekslibrisu wywodzi się od herbu malowanego na kartach ksiąg rękopiśmiennych w charakterze znaku własnościowego, co najmniej od połowy XIV wieku. Ekslibris w postaci naklejanej kartki pojawił się w Europie Zachodniej pod koniec wieku XV. W różnych epokach przybierał przeróżne formy i stawał się często przedmiotem kolekcjonerstwa.

Ekslibris to ozdobny, biblioteczny lub prywatny znak właściciela książki, wykonany jedną z artystycznych technik graficznych. Umieszczony zazwyczaj na wewnętrznej stronie okładki, informuje o istnieniu danej biblioteki, tematyce i specjalizacji księgozbioru lub o osobie właściciela. Z upływem czasu ekslibris nabrał cech dokumentu historycznego, odzwierciedlającego upodobania epoki oraz osobowość jego twórców i właścicieli. Ekslibris ma za zadanie ujawniać więzi duchowe między książką a jej właścicielem. Przy tworzeniu tego miniaturowego dzieła artysta staje przed niełatwym zadaniem. Musi znaleźć właściwy motyw oddający sugestywnie, w formie plastycznego skrótu, aspiracje i świat wewnętrzny właściciela ekslibrisu.

W Europie ekslibris znany był w średniowieczu w postaci herbów rodowych lub godeł bibliotecznych, malowanych na księgach rękopiśmiennych, najczęściej na dolnym marginesie pierwszej karty tekstu (tzw. protoekslibris). W Polsce pierwsze malowane protoekslibrisy pochodzą z XIV wieku i stosowane były przez cały wiek XV.

Po pewnym czasie protoekslibris przekształcił się w superekslibris, będący herbem wytłaczanym na przedniej stronie wewnętrznej księgi. Ale już w pierwszej połowie XVI wieku rozwój sztuk drukarskich i technik graficznych zaczął wypierać ręczne ilustracje drzeworytowe, a protoekslibris ustępował miejsca właściwemu ekslibrisowi.

Pierwszy polski ekslibris wytłoczony został w wiedeńskiej oficynie Hieronima Wietora¹, a należał do biskupa Macieja Drzewieckiego, jednego z najwybitniejszych polskich bibliofilów przełomu XV i XVI wieku. Jest to artystyczna rycina, przedstawiająca herbowy kartusz z rodzimym znakiem (Ciołek), insygniami władzy biskupiej i kiścią winogron. Nad kartuszem umieszczono datę 1516 oraz napis: „Insigne reverendiss in Christo Patris et Domini mathie drevicii episcopi wladislawiensis”.

Z oficyny drukarskiej Hieronima Wietora wywodzą się także cztery drzeworytowe odmiany ekslibrisu heraldycznego kasztelana krakow-

¹ Hieronim Wietor (po 1480 Lubomierz – 1547 Kraków), drukarz, księgarz. Absolwent Akademii Krakowskiej. W latach 1510–1517 drukarz w Wiedniu (jego warsztat do 1531 prowadzili kolejno brat, Benedykt, i syn, Florian). W 1518 rozpoczął w Krakowie działalność drukarską i nakładową, która przyczyniła się do rozwoju języka i piśmiennictwa narodowego. Od 1527 królewski drukarz urzędowy. Wydawał z wielką starannością dzieła autorów klasycznych, humanistów (Erazma z Rotterdamu, A. Frycza Modrzewskiego, M. Kromera, J. Dantyszka), księgi liturgiczne, popularne religijne (m.in. *Żywot Pana Jezusa Krysta* B. Opecia), podręczniki, słowniczki, kalendarze, prozę romansową.

skiego Krzysztofa Szydłowieckiego². Z tej samej drukarni pochodzą ekslibrisy Jana Dantyszka³, dyplomaty i doradcy królewskiego. Ekslibrisy te, odbijane bezpośrednio z klocka drzeworytowego na kartę tytułową książki, należą do najcenniejszych heraldycznych księgoznaków późnego średniowiecza.

Jeśli chodzi o księgozbiory publiczne to Biblioteka Rady Miejskiej w Gdańsku jako pierwsza zaczęła używać ekslibrisów. Był to miedzioryt wykonany przez Jonasza Silberta, przedstawiający herb Gdańska w owalnym kartuszu, podtrzymywany przez lwy z napisem: „Ex bibliotheca senatus gedanensis”.

Jednym z najpiękniejszych siedemnastowiecznych znaków książkowych był miedziorytowy ekslibris Piotra Daniłowicza autorstwa Jana Ziarnko⁴, mieszkającego w Paryżu. W związku z rozwojem bibliotek (głównie kościelnych) i upowszechnieniem czytelnictwa w Polsce pojawiły się pierwsze ekslibrisy z nazwiskami kobiet. Najstarszym zabytkiem tego rodzaju jest ekslibris donacyjny wykonany w 1654 roku dla Teofili z Daniłowiczów Sobieskiej, w podzięce za dary książkowe dla biblioteki kościoła dominikanów w Żółkwi.

Zaznaczony wpływami kultury francuskiej okres Oświecenia, odciśnął również swoje piętno na ekslibrisach. Na przeważającym wtedy

² Krzysztof Szydłowiecki (1467 Szydłowiec – 1532 Kraków), możnowładca, w latach 1507–1510 podskarbi nadworny koronny, od 1511 podkanclerzy, od 1515 kanclerz wielki; w 1515–1527 wojewoda krakowski, od 1509 kasztelan sandomierski, od 1527 krakowski, od 1515 starosta generalny krakowski, starosta średzki, nowokorczyński, gostyński, sochaczewski, łukowski i leżajski; hrabia na Szydłowcu.

³ Jan Dantyszek (łac. Dantiscus, Dantiscus de Curiis), właściwie Johann(es) von Hofen, przydomki: Flachsbander, Linoesmon (1485 Gdańsk – 1548 Lidzbark Warmiński), dyplomata, biskup. Biskup chełmiński rezydujący w Lubawie (od 1530); biskup warmiński (1537); poeta polsko-łaciński okresu renesansu; sekretarz królewski. Pisał miłosne elegie. Najbardziej znany utwór Dantyszka to metafizyczny *Nagrobek sobie samemu*. Pierwszy ambasador w historii dyplomacji polskiej, sekretarz królewski Zygmunta I Starego od 1516 r.

⁴ Jan Ziarnko, Jean Le Grain (1575 Lwów – ok. 1630 Paryż), malarz, rytownik i sztycharz. We Francji od 1601. Tworzył ryciny w technice akwafortowej oraz miedziorytniczej, przedstawiające sceny zbiorowe i portrety alegoryczne (m.in. związane z historią Francji – *Posiedzenie Stanów Generalnych*, 1614). Wykonywał też frontyspisy do książek i rysunkowe cykle ilustracyjne (m.in. 24 sztychy do *Apokalipsy*). Był także autorem znaków heraldycznych z herbami Daniłowiczów i Chodkiewiczów. Jego pierwszą znaną pracą jest sztychowany portret papieża Leona XI (1605). Słynną ryciną Jana Ziarnki jest *Sabat czarownic* (1612) zamieszczony w *Tableau de l'inconstance des mauvais anges et démons* francuskiego prawnika i demonologa Pierre'a de Lancre'a.

i tradycyjnym modelu ekslibrisu heraldycznego napisy łacińskie zaczęły wypierać język francuski. Wielki bibliofil tego okresu – król Stanisław Leszczyński, który po abdykacji osiadł we Francji, w 1750 roku ufundował Bibliotekę Publiczną w Nancy, zaopatrując ją w drzeworytowy ekslibris heraldyczny. Ostatni król Polski, Stanisław August Poniatowski, ozdabiał swój księgozbiór ekslibrisem królewskim z godłem Polski oraz herbem rodowym. Miał on także kilka miedziorytowych ekslibrisów, z których najczęściej używał znaku złożonego tylko z napisu: „ex bibliotheca regis poloniae”.

W roku 1812, a następnie w 1817 powstały pierwsze polskie ekslibrisy chłopskie, których twórcą jest Jerzy Gajdzica⁵. Swoje książki własnoręcznie oprawiał w skórę i opisywał znakiem o treści: „Jura gajdzica z Tissownice”.

Czas niewoli narodowej, powstań zbrojnych i popowstaniowych represji nie sprzyjał rozwojowi ekslibrisu. Dopiero na przełomie XIX i XX wieku polski ekslibris zaczął przeżywać drugą młodość. Stał się przedmiotem zainteresowania kolekcjonerów grafiki, którzy widząc w nim dzieło sztuki o specjalnych wartościach artystycznych, zaczęli go zbierać. Secesja zaowocowała ekslibrisem kolorystycznym o zwiększonym formacie, stylizowaną dekoracyjnością i zawiłą symboliką. Oprócz nowoczesnych grafik secesyjnych, ukazało się w tym czasie szereg ekslibrisów heraldycznych, utrzymanych w tradycyjnym stylu i sygnowanych przez zakłady rytownicze Agry w Paryżu. Był to ostatni okres powszechnego stosowania ekslibrisu heraldycznego, który w swojej bogatej historii nigdy nie stał się pseudoekslibrisem, tj. wyłącznie przedmiotem zbieractwa.

⁵ Jura Gajdzica, także Jerzy Gajdzica (1777 Mała Cisownica – 1840 tamże), chłop z Cisownicy, rolnik, furman, bibliofil, autor pamiętników. Gromadził książki i posiadał też wyjątkowo bogatą, jak na chłopa, bibliotekę z licznymi starodrukami (ponad 60 tomów), w części własnoręcznie oprawionymi. Co najmniej od roku 1812 posługiwał się też pierwszym w Polsce chłopskim ekslibrisem.

Ekslibris heraldyczny. Źródło: domena publiczna

Wywalczenie niepodległości w 1918 roku przyniosło dalszy rozwój polskiego znaku bibliofilskiego. Powstały liczne towarzystwa miłośników książek i ekslibrisu. Ukazywały się specjalistyczne czasopiśma poświęcone bibliofilstwu. Przy Towarzystwie Miłośników Książki w Krakowie utworzona została Kapituła Orderu Białego Kruka – jedyne odznaczenie bibliofilskie na świecie. W 1976 w Lublinie powstało drugie odznaczenie bibliofilskie pod nazwą „Signum Albi Corvi cum Heliantho” (Order Białego Kruka ze Słonecznikiem). Pierwszym zagranicznym kawalerem Orderu Białego Kruka został Jean-Louis Barthou, francuski minister spraw zagranicznych.

Druga wojna światowa nie zahamowała rozwoju ekslibrisu. Z inicjatywy Tadeusza Lesznera⁶ w 1940 roku powstało konspiracyjne Koło

⁶ Tadeusz Antoni Leszner (1895 Warszawa – 1967 tamże), kolekcjoner ekslibrisów, mecenas artystów, bibliofil, prawnik, doktor filozofii. Pracował najpierw w MSZ w Warszawie oraz w placówkach dyplomatycznych w Amsterdamie, Bredzie, Brukseli, Pradze, Monachium, Frankfurtie n. Menem, Charkowie i Moskwie, później po powrocie do kraju jako radca prawny w Centralnym Zarządzie Kinematografii. Od młodych lat gromadził księgozbiór z zakresu prawa, historii, filozofii, sztuki i bibliologii, w którym

Exlibris Tadeusza Kantora ze zbiorów autora

Miłośników Grafiki i Ekslibrisu, które organizowało tajne pokazy prac graficznych i wydawało tematyczne publikacje. Jednakże w okresie wojny przepadły największe zbiory ekslibrisów oraz sponęły liczne biblioteki.

Po wojnie, dzięki inicjatywie Polskiego Towarzystwa Przyjaciół Książki w Paryżu oraz bibliofilów z Warszawy i Krakowa, zorganizowano w paryskiej Bibliotece Narodowej wystawę polskich ekslibrisów z lat 1939–1947. Zaprezentowano 156 rycin 33 artystów tworzących w różnych technikach graficznych. Ówczesny dyrektor francuskiej Biblioteki Narodowej Julien Cain, wyraził znamiennej opinię, że te 156 rycin, przeważnie z okresu okupacji hitlerowskiej, to nie tylko przedmioty kolekcjonerskie, ale także dowód patriotyzmu i świadectwo tragicznej epoki.

znaczny dział zajmowały stare druki. Jeden z najaktywniejszych propagatorów twórczości ekslibrisowej w Polsce. Własnym sumptem wydał liczne teki autorskie ekslibrisistów polskich, inicjował wiele wystaw ekslibrisów, organizował tajną działalność graficzną w czasie wojny, współtworzył konspiracyjną „Grupę Dziesięciu”, mającą na celu niesienie pomocy artystom oraz promocję ich sztuki. Członek Towarzystwa Bibliofilów Polskich w Warszawie (1937–1939), Koła Miłośników Ekslibrisu w Warszawie (1939–1945 i 1960–1967), Towarzystwa Miłośników Książki w Krakowie (1946–1951), Towarzystwa Przyjaciół Książki w Paryżu (1948–1952).

Ekslibris Biblioteki Publicznej w Kazimierzu Dolnym ze zbiorów autora

Po wojnie pojawiły się nowości w formie okolicznościowych znaków książkowych, upamiętniających rocznice i ważniejsze wydarzenia, zakazane przez komunistyczne władze PRL. Ekslibrisy wydawały księgarnie, biblioteki, organizacje i instytucje. Dzięki udziałowi wybitnych artystów, współczesny polski znak książkowy zdobył światowy rozgłos, a ze względu na śmiałość pomysłu i oryginalność kompozycji spotkał się z dużym uznaniem krytyków i historyków sztuki, pomimo iż coraz bardziej tracił swój charakter użytkowy, stając się przedmiotem kolekcjonerstwa. Stosowna chwila do potwierdzenia tego uznania nadeszła z okazji odbywającego się w 1962 roku IX Międzynarodowego Kongresu Ekslibrisu w Paryżu. Wówczas, z inicjatywy pracowników paryskiej

Biblioteki Polskiej i członków Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu, otwarto wystawę polskiego ekslibrisu, na której zaprezentowano kilkaset miniaturowych dzieł sztuki artystów tworzących w Polsce i na emigracji w latach 1900–1960.

Ostatnio na tematykę ekslibrisów polskich minionego ponad półwiecza oddziaływały lata ruchów społecznych i wolnościowych, wybór Polaka na papieża, okres „Solidarności”, stan wojenny w Polsce oraz odzyskanie niepodległości. Wpłynęło to niewątpliwie na nowe kierunki inspiracji twórczej w dziedzinie polskiego ekslibrisu.

Maksymilian Judycki

Bibliografia

- Chwalewik E., *Exlibrisy polskie szesnastego i siedemnastego wieku*, Wrocław 1955.
- Chwalewik E., *Nieznane exlibrisy herbowe polskie*, cz. 1, „Herold” 1936.
- Głogier Z., *Encyklopedia staropolska*, Lipsk 1900–1903.
- Kmieć K., *Ekslibris przyrodniczy*, Siedlce 2008.
- Lewicka-Kamińska A., *Nieznane exlibrisy polskie XV wieku w Bibliotece Jagiellońskiej*, Kraków 1974.
- Mulczyński J., *Słownik grafików Poznania i Wielkopolski XX wieku*, Poznań 1996.
- Piekarski K., *Przyczynki do dziejów polskiego ekslibrisu*, Kraków 1924.
- Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, Warszawa 1996.
- Suma T., *Ekslibrisowa pasja. Sztuka, prywatne kolekcjonerstwo i badania ekslibrisu w Polsce od XIX wieku do współczesności*, Wrocław 2014.
- Wojciechowski M.J., *Ekslibris godło bibliofila*, Wrocław 1978.